

MARGINALISASI PENGHAYAT KEPERCAYAAN TERHADAP TUHAN YANG MAHA ESA SAJRONE NOVEL AKU WONG KAFIR ANGGITANE TULUS SETIYADI (TINTINGAN SOSIOLOGI SASTRA)

Safanny Fadhila Athalia

S-1 Jurusan Bahasa dan Sastra Dhaerah (Jawa), Fakultas Bahasa dan Seni, Universitas Negeri Surabaya

safannyathalia16020114032@mhs.unesa.ac.id

Yunita Ernawati, S.Pd., M.A

Dhosen Jurusan Bahasa dan Sastra Dhaerah (Jawa), Fakultas Bahasa dan Seni, Universitas Negeri Surabaya

Abstrak

Novel *Aku Wong Kafir* kang dicekak AWK anggitane Tulus Setiyadi nyritakake panguripane *Penghayat Kapercayan Terhadap Tuhan Yang Maha Esa* kang dimarginalisasi dening masarakat sajrone bebrayan. Warga penganut aliran kapitayan kasebut ora diwenahi kabebasan saben tumindake, hak-hak sing kudune ditampa kayadene masarakat umume uga ilang. Anggepan kafir jalaran ora nduweni agama kang njalari masarakat ngemarginalisasi para penghayat kapercayan. Adhedhasar andharan kasebut mula underan panliten kang bakal dirembug yaiku, (1) kepriye wujud marginalisasi tumrap penghayat kapercayan sajrone novel AWK anggitane Tulus Setiyadi?, (2) apa kang nyebabake marginalisasi tumrap penghayat kapercayan sajrone novel AWK anggitane Tulus Setiyadi?, (3) kepriye pejuwangane penghayat kapercayan kanggo nyikapi marginalisasi sajrone novel AWK anggitane Tulus Setiyadi?. Slaras karo underane kang wis diandharake bisa dimangerteni tujuwan saka panliten iki yaiku, ngandharake wujud marginalisasi, panyebab marginalisasi, lan pajuwangan kanggo nyikapi marginalisasi kang ditindakake penghayat kapercayan sajrone novel AWK. Metodhe kang digunakake sajrone panliten yaiku metodhe dheskriptif kualitatif kanthi pendekatan sosiologi sastra kanggo ngonceki underan panliten kang dadi pirembugan sajrone panliten iki. Asil saka panliten iki yaiku bisa mangerteni watesan tumindak lan watesan nalika nindakake pakaryan tumrap penghayat kapercayan minangka wujud marginalisasi sajrone novel AWK. Panyebab utama penghayat dimarginalisasi sajrone novel AWK yaiku jalaran aliran kapitayan sing diugemi. Faktor panyengkuyung kang nalari penghayat dimarginalisasi jalaran faktor ekonomi kulawargane lan faktor pendhidhikan. Pungkasane, pejuwangan kang ditindakake penghayat kapercayan supaya ora dimarginalisasi yaiku ngupaya kanggo ngangkat kalungguhan lan drajad aliran kapitayane. Tujuwane supaya diakoni lan dikurmati dening masarakat. Penghayat kapercayan sajrone novel AWK uga nindakake pakaryan lan sinau minangka upaya kanggo nyikapi marginalisasi.

Tembung Wigati : Marginalisasi, Penghayat Kapercayan, Sosiologi Sastra

PURWAKA

1.1 Landhesan Panliten

Indonesia minangka negara kang masarakate nduweni sipat religius kang dhuwur. Sadurunge agama formal kayata Hindu, Budha, Islam, Kristen, Katolik, Kong Ghu Chu mlebu ing negara iki, masarakat wis nduweni sistim kapercayaan dhewe-dhewe. Wiwitane, kapitayan kang diugemi masarakat Indonesia asipat dinamisme tegese kapitayan kang pitaya marang barang-barang kang nduweni kakuwatan kayata pitaya marang wit, reca, lan keris kang nduweni kekuwatan. Kakuwatan kasebut dipitaya masarakat bisa menehi manpaat uga bebaya tumrap panguripan, jalaran rasa pitaya kasebut masarakat banjur nyembah barang-barang kasebut kanthi tujuwan nyuwun kaslametan urip lan nulak bebaya. Nalika pangrembakane, kapitayan kang diugemi masarakat ngalami transformasi. Kapitayan masarakat tumrap kakuwatan barang-barang ngrembaka tumuju marang figur-figur tartamtu, kayata dewa, roh nenek moyang, lan liya-liyane. Banjur saya suwe kapitayan masarakat

ngrembaka tumuju menyang kakuwatan figur tunggal kang sampurna lan dipitayani minangka pancipta lan sing nduweni donya iki, yaiku Gusti.

Salah sawijine kapitayan kang tuwuh ing negara iki yaiku aliran kebatinan utawa *Penghayat Kepercayaan Terhadap Tuhan Yang Maha Esa* wis ana wiwit abad 20 lan saya ngrembaka nganti Indonesia mardika taun 1945 (Soehadha, 2008: 3). Aliran kebatinan isih moncer masiya akeh masarakat kang kontra marang aliran kasebut. Aliran kebatinan isih dadi idola tumrap para penghayate nalika jaman modernisasi lan globalisasi, penghayat uga kenceng ngugemi idhentitas kapitayane ing satenga-tengahe fundhamentalis agama. Penghayat aliran kebatinan uga nduweni panganggep yen nyembah (ngibadah) kuwi ora wigati sing luwih wigati yaiku tumindak becik lan jujur.

Putri (2019) ngandharake yen ngrembakane aliran penghayat kapercayan njalari kaum penganut agama mayoritas dadi bingung, mula ing taun 1962 Kementrian Agama negesake yen saben agama lan kapercayan kudu nduweni Gusti, kudu nduweni kitab suci, kudu *dogmatis*,

Marginalisasi Penghayat Kepercayaan Terhadap Tuhan Yang Maha Esa Sajrone Novel Aku Wong Kafir Anggitane Tulus Setiyadi (Tintingan Sosiologi Sastra)

lan kudu nduweni nabi. Adhedhasar andharan saka kementrian agama kasebut, njalari aliran penghayat kepercayaan mung dianggep agama sempalan. Sawise ana kedadeyan Gerakan 20 September 1965, para penganut kapitayan kang ora selaras karo dhefinisi agama sing diandharake kementrian agama dianggep ora nduweni agama. Kaum kasebut diarani komunis uga kafir. Penghayat kapercayan dimarginalisasi lan ora nampa hak-hake minangka warga negara kaya warga negara liya. Hak-hak kasebut kayata ora nampa idhentitas keagamaan, pencatatan sipil nalika nikah, akte lair, hak pendhidhikan, uga ora bisa dadi PNS. Akibat saka anane marginalisasi kasebut ndadekake para penghayat angel antuk hak politik, hak sosial, ora nduweni akses menyang bank, lan akses pendhidhikan. Babagan kasebut nuduhake kanthi cetha anane marginalisasi penghayat kapercayan kang ana ing urip bebrayan. Penghayat kapercayan ora nduweni kebebasan kanggo nindakake pakaryan lan tumindak saben dinane amarga aliran kapitayan sing dianut Putri (2019).

Kebijakan kang wis digawe dening negara tumrap agama lan kapitayan bisa nuwuhake dhiskriminasi. Babagan kasebut didhasari karo UU No.1/PNPS/1965 ngenani *pencegahan* lan *penodaan* agama. Negara, ora langsung nindakake dhiskriminasi tumrap penghayat kapercayan awujud *favoritism* kanthi cara mung menehi pengakuan lan lindungan tumrap enem agama, yaiku Islam, Katolik, Kristen, Budha, Hindu, lan Konghucu (Aminah sajrone Budijanto, 2016: 37). *Penghayat Kepercayaan Terhadap Tuhan Yang Maha Esa* ora oleh pangakon lan panglindungan saka negara, amarga dianggep “*ora beragama*” lan ora kalebu ing sajrone enem agaman resmi kasebut. Tuladha kang nyata anane marginalisasi tumrap penghayat kapercayan yaiku yutan penghayat kapercayan ora bisa diproses lumantar sistem e-KTP. Kamangka, KTP minangka tanda kependhudhukan sing kudu diduweni lan diwenehne menyang kabeh warga negara. Provinsi Jawa Barat dadi salah sawijine dhaerah kang akeh laporan ngenani *Penglanggaran Kebebasan Beragama Lan Berkeyakinan* (KBB), *intoleransi* lan dhiskriminasi kang ditindakake dening pemerintah utawa masarakat. Taun 2014 wae wis ana 55 khusus ngenani penglanggaran kebebasan nganut agama lan nganut keyakinan yaiku nglarang, nyegel, lan nutup panggon ngibadah. Kahanan kaya mengkono ora mung ana ing dhaerah Jawa Barat, dhiskriminasi awujud marginalisasi tumrap kaum minoritas kayata kang ditampa para penghayat iki isih akeh ditindakake masarakat ing Bekasi, Surakarta, lan dhaerah-dhaerah liyane. Anggepan komunis, atheis, lan kafir uga ditampa penghayat kapercayan ing Bekasi nalika kolom agama sajrone KTP (kartu tanda pendhudhuk) dikosongi.

Babagan sing diandharake ing ndhuwur kasebut narik kawigaten para sastrawan ing donya. Para sastrawan ora

mung meneng wae nyawang kahanan kaya mengkono, akeh cara sing wis ditumindakake kanggo nyikapi anane marginalisasi kasebut. Salah sawijine cara sastrawan kanggo nyikapi marginalisasi kasebut yaiku lumantar karya sastra, amarga karya sastra minangka cerminan saka urip bebrayan. Akeh jinis karya sastra, dene karya sastra kang ngrembaka ana ing jaman saiki diarani sastra Jawa Modern. Darni (2016: 3) ngandharake yen pangripta nulis karya sastrane miturut kahanan kang ana ing urip bebrayan lan pangripta nggunakake masarakat minangka obyek nalika nulis karya sastrane. Adhedhasar andharan kasebut mula isi karya sastra ora beda adoh karo perkara perkara sing kedadeyan ing urip bebrayan. Pangripta nulis karya sastra mesthi adhedhasar karo pengalaman utawa kahanan urip bebrayan sing kedadeyan ana ing sakiwa tengene. Kaluwihan kasebut sing ndadekake karya sastra dadi sarana kritik sosial urip bebrayan.

Salah siji wujud karya sastra yaiku novel. Novel sing ngandhut perkara urip bebrayan ngenani marginalisasi penghayat kapitayan, yaiku novel kanthi irah irahan *Aku Wong Kafir* anggitane Tulus Setiyadi. Tulus Setiyadi minangka salah sawijine pangripta novel Jawa kang wis akeh nulis karyane. Panjenengane saiki gesang ana ing Madiun. Tulus Setiyadi, STP jeneng jangkepe lulusan Program Studi Tehnologi Pangan lan Gizi saka Fakultas Tehnologi Pertanian Universitas Widya Mataram Yogyakarta. Nalika sekolah ing Jogja, Tulus nglonggarake wektu kanggo sinau budaya Jawa, amarga Jogja misuwur minangka punjer kabudayan Jawa. Tulus Setiyadi uga aktif melu acara-acara sastra, sarasehan, kongres, sarta upacara-upacara tradhisi ing masarakat utawa *Penghayat Kepercayaan Terhadap Tuhan Yang Maha Esa*. Kawruh ngenani *Penghayat Kepercayaan Terhadap Tuhan Yang Maha Esa* kasebut sing njalari Tulus ngripta novel kanthi irah-irahan *Aku Wong Kafir*. Novel kasebut narik kawigaten amarga critane beda karo crita karya Tulus liyane kang biyasane nyritakake ngenani perkara asmara, nanging novel iki nyritakake ngenani penghayat kapitayan sing diwatesi saben tumindake amarga kapitayan sing dianut marang agama leluhure.

Novel *Aku Wong Kafir* (sabanjure dicekak AWK) nyritakake wujud marginalisasi sing ditampa para penghayat kapercayan. Salah sawijine paraga penghayat kapercayan sajrone novel AWK yaiku paraga wanita kang nduweni jenenge Sumirah. Paraga Sumirah lair saka kulawarga penghayat kapercayan, mula kapitayan kulawargane kasebut kang njalari dheweke uga kulawargane diwatesi saben tumindake. Wewatesan uga dirasakake Pak Nguditomo sakulawarga minangka penghayat kapercayan nalika nindakake pakaryan lan tumindak. Saben-saben makarya Sumirah asring dipecat jalaran aliran kapitayan sing diugemi. Bendarane asring

Marginalisasi Penghayat Kepercayaan Terhadap Tuhan Yang Maha Esa Sajrone Novel Aku Wong Kafir Anggitane Tulus Setiyadi (Tintingan Sosiologi Sastra)

ngasorake Sumirah dadi wong kafir jalaran kapitayan kang diugemi kasebut. Ora mung ing babagan pakaryan wae Sumirah minangka penghayat kapercayan dimarginalisasi, nanging nalika mbangun katresnan Sumirah uga kewates agama. Sumirah uga diwatesi anggane milih kapitayane. Kahanan kasebut kang njalari Sumirah kepengin bebas dadi penghayat kapercayan tanpa anane watesan, mula Sumirah ngupaya kanggo nyikapi kepriye carane dheweke uga penghayat liyane bisa bebas saka marginalisasi. Pajuwangane Sumirah dadi pelopor tansaya mangalad-alad kanggo mejuwangake aliran kapitayane supaya ora diasorake ing bebrayan. Pethilan crita sajrone novel AWK nyritakake anane marginalisasi kang ditindakake masarakat desa marang para penghayat kapercayan. Kajaba perkara kasebut novel iki uga nyritakake panglawane penghayat kapercayan kang kedah mejuwangake kalungguhane penghayat kapercayan ing beberayan.

Novel kanthi irah-irahan AWK iki dipilih kanggo panliten iki amarga ana saperangan alesan. Kapisan, novel AWK ngandhut babagan ngenani para penghayat kapercayan sing dimarginalisasi. Perkara kasebut kang bakale dadi sumber dhata kanggo panliten iki. Alesan kaloro yaiku amarga novel iki sangertine panliti durung tau ditliti. Sajrone novel iki nyritakake para penghayat kapercayan kang ngupaya kanggo nyikapi kepriye carane supaya kaume ora dimarginalisasi sajrone bebrayan.

Panliten iki nggunakake tintingan sosiologi sastra kanggo nliti perkarane. Amarga sosiologi sastra nintingi perkara perkara sosial kang ana gegayutane karo masarakat kang ana ing urip bebrayan, mula perkara-perkara kasebut cundhuk karo objek panliten iki. Faruk (2012:164) uga ngandharake yen sosiologi sastra nuduhake gambaran ngenani panguripan lan gambaran ngenani panguripan kasebut minangka salah sawijine kasunyatan sosial. Andharan kasebut njlentrehake ngenani sosiologi sastra kang ngandharake ngenani sesambungan antar masarakat, antarane masarakat karo pawongan, antarane manungsa lan antar kadadeyan kang kadadeyan ing sajrone batin pawongan. Kadadeyan kang wis tau dialami saben manungsa asring dadi bahan panulisane sastra. Kadadeyan kang katulis sajrone sastra minangka cerminan sosial saka sesambungan saben pawongan karo wong liya utawa karo masarakat. Cerminan kasebut nuwuhake sikap sosial tartamtu utawa kanggo nuwuhake kadadeyan liya. Adhedhasan andharan kasebut mula sosiologi sastra dipilih kanggo nintingi panliten kanthi irah-irahan *Marginalisasi Penghayat Kepercayaan Terhadap Tuhan Yang Maha Esa sajrone Novel Aku Wong Kafir Anggitane Tulus Setiyadi (Tintingan Sosiologi Sastra)*.

1.2 Underan Panliten

Adhedasar landhesane panliten kang wis diandharake ing ndhuwur, mula underan panlitene kaya ing ngisor iki

- (1) Kepriye wujud marginalisasi tumrap penghayat kapercayan sajrone novel AWK anggitane Tulus Setiyadi?
- (2) Apa kang nyebabake marginalisasi tumrap penghayat kapercayan sajrone novel AWK anggitane Tulus Setiyadi?
- (3) Kepriye pajuwangane penghayat kapercayan kanggo merangi ng sajrone novel AWK anggitane Tulus Setiyadi?

1.3 Ancase Panliten

Adhedhasar underane panliten kang wis diandharake ing ndhuwur, mula panliten iki nduweni ancas kaya ing ngisor iki :

- (1) Ngandharake wujud marginalisasi tumrap penghayat kapercayan sajrone novel AWK anggitane Tulus Setiyadi
- (2) Ngandharake prakara kang nyebabake marginalisasi tumrap penghayat sajrone novel AWK anggitane Tulus Setiyadi
- (3) Ngandharake pajuwangane penghayat nalika merangi marginalisasi sajrone novel AWK anggitane Tulus Setiyadi

1.4 Paedahe Panliten

Paedah panliten ing subab iki kanggo ngandharake manpaat-manpaat kang tuwuh ana ing sajrone panliten, mula saka panliten iki diajab bisa menehi paedah kanggo ilmu sastra, kanggo pamaca, lan kanggo pasinaon sastra

- (1) Kanggo Ilmu Sastra
Paedah kanggo ilmu sastra yaiku supaya panliten ngenani marginalisasi tumrap penghayat kapercayan iki bisa nambahi kawruh babagan sastra mligine ing jagad sosiologi sastra lan bisa dadi sumbangsih tumrap ilmu sastra ngenani panliten sosiologi.
- (2) Kanggo Pamaca
Paedahe tumrap pamaca yaiku bisa dadi sarana kanggo nambahi kawruh ngenani marginalisasi penghayat kapercayan kang ana sajrone novel AWK anggitane Tulus Setiyadi.
- (3) Kanggo Pasinaon Sastra
Paedah kanggo pasinaon sastra yaiku minangka sumber informasi ngenani panliten awujud marginalisasi utawa wewatesane penghayat kapercayan sajrone novel, uga supaya panliten iki bisa dadi referensi utawa bisa dadi panliten saemper kanggo panliten liyan. Panliti uga nduweni pangajap supaya panliten iki bisa disampurnake lumantar panliten anyar jalaran panliten iki durung sakabehe

jangkep, tegese akeh babagan sing durung diandharake.

1.5 Wewatesane Tembung

Wewatesan panliten iki ancane supaya anggone nliti ora nggrambyang teka ngendi-endi lan bisa dititiki kanthi cetha, mula ing ngisor iki bakal dijlentrehake wewatese panliten sing ana sambung rapete karo panliten.

(1) **Sosiologi**

Sosiologi minangka studi ilmiah lan objektif ngenani manungsa sajrone bebrayan, studi ngenani lembaga-lembaga lan proses-proses sosial (Faruk, 2010: 1)

(2) **Marginalisasi**

Marginalisasi yaiku kahanan kang ora imbang sajrone aspek ekonomi, sosial, lan pendhidhikan. Pawongan utawa kelompok kang dimarginalisasi sajrone berayan diwatesi hak-hake ing bidhang ekonomi, sosial, lan pendhidhikan. Babagan kasebut kang njalari masarakat sing dimarginalisasi ora antuk hak sing kudune ditampa kaya dene masarakat liyane, kahanan kasebut kang njalari ketidakadilan sajrone bebrayan (Alcock sajrone Rohman, 2018:31).

(3) **Penghayat**

Penghayat yaiku penganut kang nindakake kapercayaan kanthi kasadharan kang utuh sajrone batin, jiwa, lan rohani kang munjer lan mbudidaya. (Sinaga dkk, 2003:4).

(4) **Kepercayaan Terhadap Tuhan Yang Maha Esa**

Kepercayaan Terhadap Tuhan Yang Maha Esa nduweni teges yaiku minangka panindak lan pranyataan sesambungan pribadi karo Gusti Kang Maha Agung adhedhasar keyakinan kang diwujudake kanthi tumindak taqwa marang Gusti Kang Maha Agung utawa ngibadah sarta pangalaman nindakake budi luhur (Sinaga dkk, 2003:4).

Tintingan Kapustakan

1.1 Panliten Saemper

- (1) Panliten kanthi irah-irahan *Marginalisasi Eksistensi Agama di Kalangan Anak Jalanan (Studi atas Perilaku Sosial Keagamaan Anak Jalanan Binaan Rumah Singgah Tunas Mataram Yogyakarta)* dening Muhammad Abdul Halim Sani saka jurusan sosiologi agama ing taun 2005. Underan panliten saka skripsi kasebut diperang dadi rong perkara yaiku kepriye eksistensi agama tumrap ana jalanan lan kepriye proses marginalisasi agama sajrone panguripan interaksi anak jalanan. Sabanjure kanthi nggunanake skripsi Abdul Halim Sani dadi panliten saemper ana perangan kang dadi pambada lan padha. Babagan kang padha antarane panliten kang lagi ditindakake iki karo panlitene Muhammad Abdul Halim Sani

yaiku padha-padha ngrembag ngenani marginalisasi tumrap golongan. Banjur, pambedane ana ing judhul, undheran, obyek lan subyek. Panliten iki nduweni judhul marginalisasi penghayat kapercayaan sajrone novel AWK dene panlitene Abdul Halim judhule marginalisasi eksistensi agama tumrap anak jalanan. Banjur underan sajrone panliten iki ngrembag ngenani wujud, panyebab, lan pajuwangan nyikapi marginalisasi dene sajrone panliten Abdul Halim ngrembag ngenani eksistensi agama lan proses marginalisasi agama tumrap anak jalanan. Obyek kang dirembag uga beda, sajrone panliten iki ngrembag ngenani penghayat kapercayaan dene panlitene Abdul Halim ngrembag ngenani anak jalanan, lan kang pungkasan pambedane ana ing subyeke, yen panliten iki subyeke novel dene panliten Abdul Halim subyeke bebrayan.

- (2) Panliten kanthi irah-irahan *Spiritualitas Penghayat Ajaran Kapribaden di Desa Kalinongko Kecamatan Loano Kabupaten Purworejo* dening Siti Fauziah saka Universitas Islam Negeri Sunan Kalijaga Yogyakarta ing taun 2014. Skripsi basa Indonesia kasebut nliti babagan spiritualitas penghayat ajaran kapribaden sajrone bebrayan. Underan panliten saka skripsi kasebut yaiku kepriye urip sajrone ajaran kapribaden lan kepriye implikasi spiritualitas penghayat kapribaden sajrone bebrayan. Sabanjure kanthi nggunanake skripsi Siti Fauziah dadi panliten saemper ana perangan kang dadi pambada lan padha. Babagan kang padha antarane panliten kang lagi ditindakake iki karo panlitene Siti Fauziah yaiku padha-padha ngrembag ngenani penghayat kapercayaan. Banjur pambedane yaiku ana iki judhul lan undherane. Judhul sajrone panliten iki yaiku marginalisasi penghayat sajrone novel AWK dene judul ing panlitene Siti yaiku spiritualitas penghayat ajaran kapribaden ing desa kalinangka. Banjur pambedane ana ing underan, yen sajrone panliten iki ngrembag ngenani wujud, panyebab, lan pajuwangan kanggo nyikapi marginalisasi dene sajrone panlitene Siti ngrembag ngenani kepriye urip sajrone ajaran kapribaden lan kepriye implikasi spiritualitas penghayat kapribaden sajrone bebrayan.

- (3) Panliten kanthi irah-irahan *Strategi Perlawanan Kelompok Penghayat Kapribaden Terhadap Dhiskriminasi Agama (Studi Kasus Di Dusun Kalianyar Desa Ngunggahan Kecamatan Bandung Kabupaten Tulungagung)* dening Abdul Basit saka jurusan filsafat agama ing taun 2017. Skripsi basa Indonesia kasebut nliti babagan strategi perlawanan kelompok penghayat kapribaden terhadap dhiskriminasi agama sajrone bebrayan. Underan

panliten saka skripsi kasebut diperang dadi telung perkara yaiku kepriye pangrembakane penghayat kapribaden ing dusun Kalianyar, kepriye wujud dhiskriminasine, lan kepriye strategi kanggo nyikapi marginalisasi. Sabanjure kanthi nggunanake skripsi Abdul Basit dadi panliten saemper ana perangan kang dadi pambada lan padha. Babagan kang padha antarane panliten kang lagi ditindakake iki karo panlitene Abdul Basit yaiku ana ing obyek pangrembakane yaiku padha-padha ngrembag ngenani penghayat kapitayan. Banjur pambadane ana ing underan, judhul, lan subyek pangrembagan Underan sajrone paliten ing panliten iki ora nggunakake pangrembakane panghayat nanging nggunakake panyebab. Banjur saka judhul, sajrone panliten iki nggunakake marginalisasi dudu dhiskriminasi, lan sing pungkasan subyek sajrone panliten iki yaiku novel nanging ing panlitene abdul subyeke bebrayan.

- (4) Panliten kanthi irah-irahan *Marginalisasi Agama dan Etnis Tionghoa dalam Riwayat Negeri yang Haru* dening Hudha Abdul Rohman saka fakultas ilmu budaya ing taun 2018. Skripsi basa Indonesia kasebut nлити babagan *marginalisasi tumrap agama lan etnis Tionghoa* sajrone cerkak. Underan panliten saka skripsi kasebut yaiku ngrembag ngenani kepriye wujud marginalisasi tumrap agama lan etnis Tionghoa sajrone cerkak Kompas taun 1981-1990. Sabanjure kanthi nggunanake skripsi Huda Abdul Rohman dadi panliten saemper ana perangan kang dadi pambada lan padha. Babagan kang padha antarane panliten kang lagi ditindakake iki karo panlitene Huda yaiku ngenani pangrembagane kang padha-padha ngrembag ngenani marginalisasi tumrap kaum. Banjur pambadane yaiku ana ing obyek, subyek, underan, lan judhul. Sajrone panliten iki nggunakake obyek penghayat kapercayan dene sajrone skripsine Huda nggunakake obyek etnis Tionghoa. Banjur subyek sajrone panliten iki nggunakake novel dene panlitene Hudha nggunakake cerkak. Underane uga dadi pambada, sajrone panliten iki ngrembag ngenani wujud, panyebab, lan pejuwangan ngalawan marginalisasi, dene sajrone panliten Hudha ngrembag ngenani wujud marginalisasi lan kang pungkasan judhul panliten iki marginalisasi penghayat kapercayan sajrone novel *AWK*, dene judhul panlitene Hudha yaiku marginalisasi agama lan etnis Tionghoa sajrone riwayat negeri yang haru.

Andharan ngenani panliten saemper ing ndhuwur ora ana sing padha antarane siji lan sijine, semana uga ora padha karo panliten kang saiki lagi diteliti. Saperangan babagan uga padha ngenani objek kajiane. Tuladhane panliten iki padha karo panlitene Abdul Basit, kang padha

ing bageyan obyek panlitene yaiku padha-padha ngrembag ngenani penghayat kapercayan. Sejatine panliten saemper ing ndhuwur migunani tumrap panliti jalaran menehi gambaran lan wawasan kang padhang kanggo ngerjakake panliten iki.

4.1 Sosiologi Sastra

Miturut Faruk (2006:1) ngandharake yen sosiologi sastra minangka studi ilmiah lan objektif kanggo nintingi perkara-prekara kang ana gegayutane karo masarakat sajrone urip bebrayan, sosiologi uga minangka studi ngenani lembaga lan proses sosial. Kabeh perkara sajrone karya sastra kang ana gegayutane paro perkara-perkara sosial masarakat ing sajrone bebrayan bisa ditintingi nggunakake sosiologi sastra.

4.2 Penghayat Kepercayaan Terhadap Tuhan yang Maha Esa

Miturut Sinaga dkk (2003: 4) penghayat bisa ditegesi minangka penganut kang nindakake kapercayaan kanthi kasadharan kang utuh sajrone batin, jiwa, lan rohani kang munjer lan mbudidaya. Yen *Kepercayaan Terhadap Tuhan Yang Maha Esa* nduweni teges yaiku minangka panindak lan pranyataan sesambungan pribadi karo Gusti Kang Maha Agung adhedhasar keyakinan kang diwujudake kanthi tumindak taqwa marang Gusti Kang Maha Agung utawa ngibadah sarta pangalaman nindakake budi luhur. Saka andharan kasebut bisa dijupuk dudutan dene tembung penghayat kuwi minangka kaum kang nganut aliran penghayat kapercayan, dene tembung *Kepercayaan Terhadap Tuhan Yang Maha Esa* minangka aliran kapitayan kang diugemi penghayate.

Aliran kapitayan bisa tegesi minangka kapitayan kang diugemi masarakat Indonesia lan ora kalebu sajrone salah sawijine agama resmi. Aliran kapitayan bisa diperang dadi loro, yaiku (1) golongan kapitayan kang animistis tradisional ora nduweni filosofi lan ora ana unsur mistike. Tuladhane: Kaharingan, kapercayan Suku Dayak ing Kalimantan, lan sapanunggalane, (2) golongan kapitayan masarakat kang nduweni filosofi uga disengkuyung piwulangan mistik kang ngandhut piwulangan tatacara supaya manungsa bisa nyedhakake dhihi utawa bisa nyawiji karo Gusti. Piwulangane mesthi ngandharake babagan kang ana gandheng cenenge karo batin utawa babagan gaib (Subagya sajrone Basit, 2017:17).

4.3 Marginalisasi

Miturut Alcock (sajrone Rohman, 2018:31) marginalisasi yaiku kahanan kang ora imbang sajrone aspek ekonomi, sosial, lan pendhidhikan. Pawongan utawa kelompok kang dimarginalisasi sajrone berayan diwatesi hak-hake ing bidhang ekonomi, sosial, lan pendhidhikan. Babagan kasebut kang njalari masarakat sing dimarginalisasi ora antuk hak sing kudune ditampa kaya

dene masarakat liyane, kahanan kasebut kang njalari ketidakadilan sajrone bebrayan.

4.4 Perkara Sosial

Soekanto (2013: 310), ngandharake yen perkara sosial minangka perkara-perkara kang tuwuh ing masarakat, perkara sosial kasebut nduweni sipat sosial lan nduweni gegayutan karo nilai-nilai sosial uga lembaga-lembaga ing masarakat, saengga masalah sosial ngandhut nilai sosial lan moral. Soekanto (2013) merang perkara-perkara sosial dadi sewelas peranan kang diandharake ana ing ngisor iki

- (1) Perkara Pendhidhikan
- (2) Owahe Budaya
- (3) Ketimpangan Gender (Marginalisasi Wanita)
- (4) Konflik Sosial
- (5) Penggangguran
- (6) Perkara Kependudukan
- (7) Kemiskinan
- (8) Kejahatan
- (9) Penglanggaran tumrap norma-norma masarakat
Miturut Soekanto (2013: 327) kang kalebu penglanggaran tumrap norma-norma yaiku
 - a) *Pelacuran*
 - b) *Delinkuensi bocah cilik*
 - c) *Alkoholisme*
 - d) *Homoseksualitas*
- (10) Perkara Generasi Enom sajrone Masarakat Modern
- (11) Dhiskriminasi

Dhiskriminasi bisa ditegesi minangka penolakan marang HAM lan kabebasan dhasar, sajrone Pasal 1 butir 3 UU No. 39/1998 ngenani HAM diandharake yen dhiskriminasi yaiku watesan, pelecehan, utawa pengucilan kanthi langsung lan ora langsung adhedhasar kaum utawa pawongan kang beda ngenani agama, suku, ras, etnik, kelompok, golongan, status sosial, status ekonomi, jinis kelamin, basa, kapitayan politik, kang nuwuhake pangurangan, penyimpangan, utawa penghapusan pengakuan, pelaksanaan utawa penggunaan HAM lan kebebasan dhasar sajrone panguripan tumrap individu lan kolektif ing bidhang politik, ekonomi, hukum, sosial, budaya, lan aspek panguripan sosial liyane.

Soekanto (2013: 361) ngandharake yen faktor kang njalari tuwuh perkara-perkara sosial jalaran anane kekurangan-kekurangan sak dhiri pribadine manungsa utawa kelompok sosial. Faktor-faktor kang panyebab anane perkara-perkara sosial yaiku: (1) masalah sosial jalaran faktor ekonomi, (2) masalah sosial jalaran faktor budaya, (3) masalah sosial jalaran faktor biologis, (4) masalah sosial jalaran faktor sosial.

4.5 Novel

Nurgiantoro (2010: 4) ngandharake yen novel minangka karya fiksi kang nyuguhake ngenani gambaran urip bebrayan sing diidealke, gambaran ngenani panguripan kang imajinatif sajrone karya sastra dibangun lumantar unsur intrinsik kayata prastawa, plot, alur lan tokoh, uga sudhut pandhang, sakabehe unsur kasebut asipat imajinatif. Unsur-unsur kang digambarake pangarang biyasane asale saka pengalaman-pengalaman kang wis tau ditindakake lan dideleng ing bebrayan, kanthi ditambahi bumbu-bumbu sastra miturut imajinasi pangarang banjur dadi kang jenenge novel. Anane bumbu-bumbu imajinatif saka pangarang, mula novel bisa kasebut karya fiksi kang tegese karya sing ora asli nyata.

4.6 Landhesan Teori

Landhesan teori minangka salah sawijine babagan kang ora bisa ditinggalake nalika njlentrehake dhata. Landhesan teori kang bakal digawe kanggo nintingi panliten iki yaiku teori sosiologi sastra, amarga sajrone novel AWK iki nyuguhake cerita ngenani penghayat kapercayan kang diwatesi saben tumindake utawa dimarginalisasikake dening masarakat sakupenge. Perkara-perkara kang ana sajrone novel uga nuduhake panyebab utawa babagan sing njalari anane marginalisasi kasebut. Teori kang digunakake sajrone panliten iki yaiku teori sosiologi sastra kang cundhuk kanggo ngonceki prakara prakara kang ana sajrone novel AWK.

Faruk (2006:1) ngandharake yen sosiologi sastra minangka studi ilmiah lan objektif kanggo nintingi perkara-perkara kang ana gegayutane karo masarakat sajrone urip bebrayan, sosiologi uga minangka studi ngenani lembaga lan proses sosial. Sosiologi minangka ilmu kang digunakake kanggo nintingi perkara perkara kang ana gegayutane karo masarakat sajrone urip bebrayan. Andharan kasebut minangka dhasar kanggo ngonceki perkara-perkara sajrone panliten iki

Metodhe Panliten

3.1 Ancangan Panliten

Panliten ngenani marginalisasi penghayat kapercayan sajrone novel AWK anggitane Tulus Setiyadi iki nggunakake jinis panliten kualitatif kanthi tintingan sosiologi sastra. Aminuddin (1994: 15) ngandharake yen metodhe kualitatif yaiku subyek sing dijupuk kanggo dhata wujud fenomena, ora awujud angka-angka utawa koefisien sing nduweni gegayutan karo variabel.

Kanggo ngumpulake dhata-dhata kasebut panliten iki nggunakake metodhe dheskriptif. Metodhe iki kanggo mecahake perkara kanthi nggambarake subyek panliten adhedhasar apa kang ana utawa kasunyatane, tegese dhata sing dijupuk digambarke apa anane ora digawe gawe. Metodhe kasebut digabung dadi metodhe dheskriptif kualitatif sing tujuwane kanggo mbiyantu panliti ngandharake asil panlitene lumantar tetembungan sing mujudake gambaran crita. Adhedhasar andharan kasebut

pamilihe metodhe dheskriptif kualitatif cocog kanggo ngonceki underane perkara kang ana sajrone panliten iki.

3.2 Sumber Dhata lan Dhata

3.2.1 Sumber Dhata

Arikunto (2006: 128) ngandharake menawa sumber dhata iku kaperang dadi loro, yaiku sumber dhata sekunder lan sumber dhata primer. Tegese, yen sumber dhata primer yaiku sumber dhata sing langsung menehi dhata menyang penliti. Yen sumber dhata sekunder yaiku sumber dhata sing nyengkuyung anane sumber dhata primer.

Sumber dhata primer sajrone panliten iki yaiku novel AWK. Sumber dhata sekunder sajrone panliten iki yaiku buku-buku sing nyengkuyung anane panliten iki, kayata buku-buku ngenani teori sosiologi sastra, jurnal, artikel ngenani penghayat kapercayan sarta sumber-sumber liyan saka internet.

3.2.2 Dhata

Dhata-dhata sing dijupuk saka novel AWK yaiku dhata-dhata sing nduweni gegayutan karo wujud marginalisasi penghayat kapercayan sajrone novel AWK, bab-bab kang njalari marginalisasi penghayat kapercayan sajrone novel AWK, lan pajuwangan sing ditindakake penghayat kapercayan kanggo nyikapi marginalisasi sajrone novel AWK.

3.3 Instrumen Panliten

Kang dadi instrumen panliten sajrone panliten jinis kualitatif yaiku panliti iku dhewe. Kaya sing diandharake Moleong (2011: 168) yen panliti dadi instrumen utawa alat panliten sajrone panliten kualitatif, panliti nglakoni kabeh proses sajrone panliten iki, wiwit saka ngajakake perkara nganti ngalaporake asil panliten. Cundhuk karo andharan kasebut, mula sajrone panliten iki panliti dadi instrumen panliten amarga panliti minangka paraga utama sajrone panliten iki kanggo ngumpulake dhata, nyusun dhata, lan nintingi dhata sing ana gegayutan karo underan panliten kang ngrembug perkara perkara babagan marginalisasi penghayat kapercayan sajrone novel AWK.

3.4 Tata Cara Ngumpulake Dhata

Miturut Endraswara (2013: 162-163), tata cara kanggo ngumpulake dhata lumantar tehnik studi pustaka ini kaperang dadi telu, yaiku: (1) nemtokake unit analisis, (2) nemtokake dhata, lan (3) nyathet dhata.

3.5 Tata Cara Njlentrehake Dhata

Kanggo njlentrehake dhata-dhata kang dibutuhake sajrone panliten iki bakal nggunakake cara kanthi milih dhata kang ana sesambungane karo marginalisasi penghayat kapercayan sajrone novel AWK. Panliti anggone njlentrehake dhata sajrone panliten iki nggunakake tatacara kaya ing ngisor iki:

- (1) Nintingi lan nyathet sakabehe dhata adhedhasar saka teori kang wis ditemtokake dening panliti, yaiku teori Sosiologi sajrone novel AWK anggitane Tulus Setiyadi.
- (2) Klasifikasi utawa nglompokake dhata adhedhasar underane panliten lan teori sing digunakake.
- (3) Analisis adhedhasar underane panliten kanthi cara nggayutake teori Sosiologi.
- (4) Nyimpulake dudutan saka asil analisis dhata kang wis dianalisis kanthi teori Sosiologi.
- (5) Nulis asile dhata lan dudutan kanthi wujud laporan panliten.

3.6 Tata Cara Nulis Asile Panliten

Andharan ngenani tata cara nulis asile panliten ngenani marginalisasi penghayat kapercayan sajrone novel AWK anggitane Tulus Setiyadi diandharake ana ing ngisor iki.

Bab I :Ngandharake purwaka kang isine lelandhesane panliten, underane panliten tujuwan panliten, paedah panliten, lan wewatesane tetembungan.

Bab II : Ngandharake tintingan kapustakan kang isine yaiku panliten kang saemper, teori sosiologi sastra, wujud marginalisasi penghayat kapercayan, panyebab marginalisasi penghayat kapercayan, pajuwangan nyikapi marginalisasi tumrap penghayat kapercayan, penghayat kapercayan, novel, landhesan teori.

Bab III :Ngandharake metodhe panliten kang isine ancangan panliten, sumber dhata lan dhata, instrumen panliten, tata cara ngumpulake dhata, tata cara njlentrehake dhata, lan tata cara nulis asile panliten.

Bab IV :Ngenani andharan saka asile panliten kang kaperang dadi rong sub bab, yaiku:

- (1) Ngandharake wujud marginalisasi penghayat kapercayan kang ana sajrone Novel AWK anggitane Tulus Setiyadi yen diwawas kanthi nggunakake tintingan Sosiologi Sastra.
- (2) Ngandharake panyebab marginalisasi penghayat kapercayan kang ana sajrone Novel AWK anggitane Tulus Setiyadi yen diwawas kanthi nggunakake tintingan Sosiologi Sastra.
- (3) Ngandharake pajuwangan penghayat kapercayan nyikapi marginalisasi kang ditampa sajrone Novel AWK anggitane Tulus Setiyadi yen diwawas kanthi nggunakake tintingan Sosiologi Sastra.

Bab V : Ngandharake ngenani dudutan lan pamroyaga saka asile panliten.

Andharan

4.1 Wujud Marginalisasi Penghayat Kapercayan

Wujud marginalisasi kang bakal diandharake sajrone panliten iki yaiku wujud marginalisasi penghayat kapercayan tumrap pakaryan lan marginalisasi tumrap tumindak kang ana sajrone novel AWK.

4.1.1 Watesan Nindakake Pakaryan

Kasunyatanane marginalisasi isih asring ditampa penghayat kapercayan nalika urip ing dhaerah sing mayoritas agama islam. Kudune, anane pambeda kapercayan ing sajrone desa bisa nuwuhake rasa kurmat marang wong kang nduweni keyakinan beda, ora malah suwalike. Kayata semboyan ing Indonesia sing dijunjung dhuwur, yaiku *berbeda beda tetapi tetap satu jua*. Tegese, babagan kang beda nanging tujuwane tetep padha. Padha karo sakabehe kapitayan ing negara iki, ora ana kapitayan sesat sing ngrembaka, mesthi wae wis dibrantas lan ditangani karo pemerintah. Akehe jinis kapitayan ing negara iki, nanging mesthi nduweni tujuwan sing padha, yaiku ngibadah tumindak becik lan ninggalake tumindak ala. Anane pambeda kapitayan kang wis diandharake sadurunge bisa njalari saperangan kaum minoritas didhiskriminasi, sing pungkasan nampa watesan saka masarakat. Marginalisasi tumrap kaum kang didhiskriminasi amarga kapitayan sing dianut uga kagambar ana ing pethikan novel AWK ing ngisor iki :

Awit ing pikire kok bisa nganti entuk rewang *non muslim*. Menawa bisa Sumirah bakal diIslamke, dene ora bisa kudu dibuwang adoh. Ora trima menawa omahe dipanggoni karo wong kafir. (Setiyadi, 2019: 65-66)

Pethikan ing ndhuwur nuduhake yen Sumirah diusir karo juragane jalaran kapitayane, yaiku penghayat kapercayan. Juragane ora trima yen oleh rewang wong penghayat kaya Sumirah. Kahanan sajrone pethikan kasebut nuduhake anane marginalisasi nalika nindakake pakaryan sing ditampa penghayat kapercayan sajrone novel AWK. Wujud marginalisasi kasebut dijalari amarga penghayat kapercayan sing dianut paraga sajrone novel AWK. Paraga wanita kang jenenge Sumirah dimarginalisasi bandarane amarga dheweke ora diwenahi kebebasan kanggo kerja ing omahe jalaran Sumirah penghayat kapercayan, kamangka sajrone novel AWK bandarane dicritakake dadi pawongan kang nganut muslim taat. Bandarane nduweni panggangkep yen pawongan kang nganut aliran penghayat kapercayan kuwi kalebu wong kafir lan nduweni panggangkep yen wong kafir kuwi bisa nyebabake najis.

Marginalisasi uga kagambar nalika paraga Sumirah kerja ing omahe tanggane, Kaji Musalim. Nalika kerja Sumirah malah arep diprawasani karo Nurahmad, anake kaji Musalim. Untung ana Kyai Subud kang sowan saengga nulungi Sumirah. Wegah disalahake yen arep

mrawasani Sumirah, Nurahmad malah mitnah Sumirah kanthi nggawa kapitayane Sumirah dadi dekengane kanggo nyalahne Sumirah. Kapitayan sing dinut Sumirah dadi senjata kanggo nyalahake Sumirah. Ngrasa dipojokake Kyai Subud banjur Nurahmad ngusir Sumirah saka omahe. Kahanan kasebut kagambar ana ing sajrone pethikan novel AWK ing ngisor iki

Banjur mripate mentheleng tumuju Sumirah. “Bocah kafir senenge gawe pitnah wae. Minggata wae saka omahku. Ora kanggonan wong kafir, tiwas gawe rereged.” (Setiyadi, 2019: 38-39)

Pethikan ing ndhuwur nggambarake menawa juragane Sumirah nganggep Sumirah kuwi wong kafir sing senengane gawe pitnah banjur ngusir Sumirah saka omahe, kamangka sing diasorake ing kana Sumirah. Sumirah kang kalebu penghayat kepercayaan minangka kurban sing arep diprawasa malah dipitnah karo juragane. Sumirah kang ngandharake kahanan sing satemene marang Kyai Subud malah diarani mbujuk lan pitnah. Kapitayan sing dianut Sumirah malah didadekake senjata dening Nurahmad kanggo mitnah Sumirah. Masarakat sing nduwe panggangkep yen wong penghayat kaya Sumirah kuwi wong kafir sing ora bener dadi panyengkuyung kahanan, amarga pitnah saka juragane Sumirah kang nggawa-nggawa kapitayan sing dianut kasebut njalari masarakat dadi percaya marang omongane. Kapitayan sing dianut Sumirah dadi bebaya tumrap dheweke, amarga malah dheweke sing kenek pitnah saka juragane saengga ora bisa kerja maneh.

4.1.2 Watesan Tumindak

Sejatine saben tumindak sing ditindakake warga negara wis ana peraturane, peraturan kasebut kang dadi pranatan kanggo nindakake saben tumindak sajrone urip bebarayan. Kebebasan kanggo nuduhake pangrasa lumantar tumindak uga wis diatur dening pamerintah, saengga ora ana alangan kanggo kabeh warga negara bebas nindakake apa sing dadi kekarepane, wigatine tumindak kasebut kudu selaras karo aturan sing wis ana. Kabeh bisa bebas kerja, bebas dolan, bebas masak, lan bebas tumindak apa wae. Kasunyatanane kebebasan kuwi ora dirasakake dening penghayat kapercayan. Penghayat kapercayan sing kalebu warga negara kang kudune nampa hak-hak sing pada malah didhiskriminasi dening masarakat, kanthi wujud tumindak sing diwatesi utawa dimarginalisasekake.

Tumindak para penghayat kapercayan diwatesi dening masarakat ing urip bebarayan, penghayat kapercayan ora bisa bebas nampa pelayan publik kayadene masarakat liyane. Penghayat kapercayan diwatesi nalika kepengin nyamtumke aliran kapitayane ing catat sipil nanging ora diolehi, uga nalika ana kaume sing tilar donya diwatesi tatacara rukti layone kamangka penghayat kapercayan pengin dirukti kanthi tatacara penghayat, amarga kurange pemuka penghayat ing dhaerahe mula pemakaman kasebut

Marginalisasi Penghayat Kepercayaan Terhadap Tuhan Yang Maha Esa Sajrone Novel Aku Wong Kafir Anggitane Tulus Setiyadi (Tintingan Sosiologi Sastra)

ditindakake kanthi cara liya. Gambaran ngenani tumindakpenghayat kapercayan sing dimarginalisasi dening masarakat kasebut uga kagambar sajrone novel AWK. Kahanan kasebut kagambar sajrone pethikan novel AWK ing ngisor iki

“Menawi dipundongani dhateng masjid kula mboten saged ndherek, lha kula niki warga penghayat, lajeng donganipun saged dipuntampi mboten?” (Setiyadi, 2019: 34)

Pethikan ing ndhuwur nuduhake anane tumindak sing dimarginalisasi tumrap penghayat kapercayan sajrone novel AWK. Pethikan kasebut ngandharake yen Pak Nguditomo minangka paraga kang nganut kapitayan penghayat sajrone novel AWK ngrasa bingung kepriye carane kanggo kirim donga miturut tata cara penghayat. Minangka minoritas ing dhaerah mayoritas Islam Pak Nguditomo bingung kepriye carane supaya nalika kirim donga tangga teparo bisa mara ing omahe. Pak Nguditomo kang kalebu warga kurang mampu ing desane ngrasa bingung, amarga kebutuhan nalika kirim donga miturut kapitayane kuwi akeh benget. Apa maneh yen ditambah karo tekane tangga sakiwa tengene. Kahanan ekonomi kulawargane cetha ora bisa nyukupi. Pak Kyai nawani supaya didongani menyang masjid kanthi caosan saanane. Pak Nguditomo bingung, amarga dheweke wong penghayat menawa didongani ing masjid apa bisa ditampa, kamangka kapitayan sing dianut lan panggonan ngibadahe beda.

Penghayat Kepercayaan Terhadap Tuhan yang Maha Esa minangka kaum minoritas jalaran isih sithike warga kang nganut kapitayan kasebut. Alesan kasebut kang njalari kaum minoritas didhiskriminasi awujud marginalisasi. Salah sawijine wujud marginalisasi tumrap penghayat kapercayan yaiku anane watesan nalika kepengin nyamtumke agama lan kapercayanne sajrone kolom agama ing KTP. Penghayat kapercayan ora diwenehi kebebasan kanggo nyantumake agamane ing KTP. Kamangka Mendagri lan Pak Jokowi wis menehi palilah tumrap penghayat kapercayan sajrone PP angka 40 taun 2019 ngenani panindak UU angka 24 taun 2013 ngenani owah-owahan UU angka 23 taun 2003 ngenani *Administrasi Negara*. Peraturan kasebut ditapak asta dening Pak Jokowi tanggal 23 Mei 2019. Masiya wis ana peraturan kasebut, nanging kasunyatan penghayat kapercayan isih kangelan myamtumke agamane ing KTP. Babagan ngenani marginalisasi penghayat kapercayan kasebut uga kagambar ana ing sajrone pethikan novel AWK ing ngisor iki:

“Hmm.. mengko dhisik!” Pak Kades karo mikir. “Ngene Mbak, ora teges aku arep melu campur marang keyakinanmu kuwi. Apa becike kok tulis Islam ngono wae tinimbang ribet mengkone?” (Setiyadi, 2019: 124)

Pethikan ing dhuwur nuduhake anane marginalisasi tumrap penghayat kapercayan sajrone novel AWK. Marginalisasi kasebut awujud watesan kanggo nyantumake aliran penghayat kapercayan sajrone kolom KTP. Marginalisasi kasebut ditampa penghayat kapercayan sajrone novel AWK nalika paraga Sumirah kang nganut penghayat kapercayan arepe ngurus KTP ing kantor desa. Sumirah sing dadi penghayat kapercayan wiwit cilik lan wis yakin marang kapitayane kasebut kepengin yen aliran kapitayane sing dianut kuwi dicantumke ing kolom agama sajrone KTP. Wiwitane perangkat desa menehi palilah marang Sumirah kanggo nyamtumke aliran kapitayane yaiku penghayat kapercayan sajrone kolom agama ing KTP, nanging ing tengah-tengah Sumirah diutus supaya kolom agama ditulis Islam wae supaya ora ruwet ing tembe ngarepe.

Alesan Pak Kades njalari Sumirah kuciwa, dheweke ngrasa ora diwenehi kebebasan kanggo nyantumke aliran kapitayane. Dheweke kaya diwatesi tumindak nalika kepengin nulis kapitayane, kamangka miturut Pak Kades penghayat kapercayan wis diwenehi palilah karo Pak Jokowi kanggo nyantumke aliran kapitayane, nanging ing tengah tengah marginalisasi isih ditampa Sumirah. Pak Kades menehi saran supaya kolom agamane ditulis Islam wae supaya ora ribet. Wiwitane Sumirah ora trima amarga agama lan kapercayanne wong kok diatur-atut lan dipeksa, banjur sakwise diwenehi wejangan saka bapake Sumirah mung manut supaya lancer dalane. Bapake kandha yen panulisan kasebut mung ing KTP, nanging kapitayan sing dianut isih tetep padha yaiku penghayat kapercayan.

4.2 Panyebab Marginalisasi Penghayat Kapercayan

Novel AWK nyritakake penghayat kapercayan sing dimarginalisasi ing bebrayan lan panyebab kena apa penghayat kapercayan dimarginalisasi. Panyebab utama penghayat kapercayan dimarginalisasi jalaran kapitayan sing diugemi yaiku aliran penghayat kapercayan lan panyebab panyengkuyung kang njalari penghayat dimarginalisasi yaiku jalaran faktor pendhidhikan, lan kahanan ekonomi kulawarga kang ana sajrone novel AWK.

4.2.1 Nganut Penghayat Kapercayan

Penghayat kapercayan kalebu aliran kapitayan minoritas amarga isih sithik masarakat sing nganut kapitayan kasebut. Ora jarang masarakat kang nganut kapitayan kasebut diasorake lan didhiskriminasiake, jalaran kurange kawruh masarakat ngenani kapitayan kasebut. Masarakat isih nduweni panggangep yen kapitayan kasebut kapitayan kang ora bener, kapitayan sesat. Babagan kasebut sing njalari aliran penghayat kapercayan kadang isih dimarginalisasiake dening masarakat. Babagan kasebut kagambar ana sajrone novel AWK anggitane Tulus Setiyadi. Gambaran ngenani panyebab marginalisasi

Marginalisasi Penghayat Kepercayaan Terhadap Tuhan Yang Maha Esa Sajrone Novel Aku Wong Kafir Anggitane Tulus Setiyadi (Tintingan Sosiologi Sastra)

penghayat kapercayan ana ing pethiakan novel AWK ing ngisor iki

...piwulang-piwulang saka guru lan para leluhur diugemi kanthi kenceng. Ngrumangsani wong ora nduwe lan bodho bisane mung sendika dhawuh. Kanggo ngendelake kakuwatan batine dheweke melu salah sijine pagguyuban aliran kebatinan sing saiki diarani Penghayat Kepercayaan Terhadap Tuhan yang Maha Esa. (Setiyadi, 2019: 24-25)

Pethikan ing ndhuwur nuduhake panyebab utama penghayat kapercayan dimarginalisasi sajrone novel AWK. Panyebab marginalisasi kasebut jalaran kapitayan sing dianut, yaiku *Penghayat Kepercayaan Terhadap Tuhan Yang Maha Esa*. Babagan kasebut diandharake lumantar pethikan novel AWK ing ndhuwur, pethikan kasebut ngandharake yen Pak Nguditomo minangka penghayat kapercayan kang taat amarga wis ngugemi piwulangan-piwulang saka guru lan para leluhur kanthi kenceng. Pethikan ing ndhuwur ngandharake yen Pak Nguditomo nganut penghayat kapercayan kang wis diugemi wiwit biyen. Penghayat kapercayan kasebut minangka kapitayan saka kulawargane Pak Nguditomo, amarga mayotitas kulawargane Pak Nguditomo nganut penghayat kapercayan kasebut, mula Pak Nguditomo uga nurunake lan ngajarake kapitayan kasebut menyang anak bojone.

Penghayat kapercayan minangka salah sawijine panyebab penghayat kapercayan sajrone novel AWK dimarginalisasi. Kurange sosialisasi ngenani penghayat kapercayan njalari masarakat nduweni panggangepe ala ngenani kapitayan sing isih dadi minoritas kasebut. Anggepan kafir, atheis, lan komunis asring ditampa penghayat kapercayan jalaran aliran kapitayan kasebut dianggep durung kalebu enem agama resmi kang ana ing negara iki. Kamangka penghayat kapercayan yaiku salah sawijine kapitayan kang menehi piwulangan ngenani kasantosan batin adhadhasar leluhur jaman biyen, penghayat kapercayan uga menehi piwulangan ngenani kabudayan jawa, tatacara dadi wong jawa kang bener. Penghayat kapercayan minangka kapitayan kang becik dudu kapitayan kang sesat kaya panggangepe masarakat saiki. Nanging, panggangepe ngenani kapitayan penghayat wis ngrembaka ing masarakat dene kapitayan kasebut kapitayane wong kafir. Gambaran ngenani marginalisasi kasebut uga kagambar ana ing pethikan novel AWK ing ngisor iki

“Hmmm, nanging aku dhewe dadi nggumun. Ngapa wong-wong kae padha ora seneng marang kafir kaya aku iki? Setemene apa alane dadi wong kafir kuwi. Banjur saben papan isine mung

moyoki utawa nyemoni marang sing dianggep kafir?” (Setiyadi, 2019: 76)

Pethikan ing ndhuwur nuduhake panyebab utama marginalisasi tumrap penghayat kapercayan kang ana sajrone novel AWK. Panyebab marginalisasi kasebut jalaran kapitayan sing dianut, yaiku penghayat kapercayan. Aliran penghayat kapercayan dadi panyebab penghayat kapercayan sajrone novel AWK dimarginalisasi dening masarakat, panyebab penghayat kapercayan dimarginalisasi kabukten kanthi cetha ana ing pethikan ndhuwur lumantar cecaturane paraga Sumirah minangka penghayat kapercayan. Pethikan ing ndhuwur dicritakake yen paraga Sumirah ngrasa yen dadi wong kafir kaya sing diomongne wong-wong kuwi sarwa abot. Panggangepe masarakat ngenani penghayat kapercayan kang diarani kafir kuwi uga dicap ala dening masarakat, Sumirah sakulawargane sing nganut kapitayan kasebut uga ora ala kaya sing diomongne wong-wong. Masiya Sumirah sakulawarga kuwi kafir nanging isih nduweni tata krama lan sopan marang sapadha-padha, isih nduweni sipat sing becik tinimbang tangga-tanggane sing asring ngasorake dheweke uga kulawargane sing nganut penghayat kapercayan.

4.2.2 Pendhidhikan

Dhuwure pendhidhikan sing ditindakake bakal ngepenake saben bocah kanggo golekan pakaryan, amarga akehe syarat sing nemtokake kudu lulusan SMA utawa S1. Pendhidhikan kasebut wigati tumrap urip bebrayan ing tembe mbesok, pendhidhikan uga bisa ngasah kapinteran saben bocah. Kapinteran kasebut uga bisa kanggo sangu ing urip bebrayan. Kasunyatane ora kabeh bocah bisa ngrasakake sekolah. Ana sing sekolah mung nganti SD ana uga sing mung nganti SMP. Malah akeh bocah sing ora tau ngrasakake sekolah amarga saperangan alesan. Babagan kasebut uga kagambar ana ing sajrone novel AWK. Gambaran ngenani kahanan pendhidhikan kasebut kagambar ana ing sajrone pethikan novel ing ngisor iki

Lulus saka SD, Sumirah wis wegah nerusake sekolah. Ngrumangsani uteke wis ora tekan, tiwas dadi wirang. Nadyan prabeya sekolah ana pangentheng entheng saka pamarintah, tetep ora gelem. (Setiyadi, 2019: 8)

Pethikan ing ndhuwur nuduhake panyebab panyengkuyung penghayat kapercayan dimarginalisasi dening masarakat sajrone novel AWK. Panyebab anane marginalisasi kasebut amarga kurange pendhidhikan sing ditindakake paraga penghayat kapercayan. Paraga Sumirah minangka salah sawijine penghayat kapercayan dimarginalisasi dening masarakat jalaran jenjang pendhidhikane mung nganti SD. Sumirah wegah nerusake

sekolah amarga dheweke ngrasa ora pinter. Sumirah luwih milih ora nerusake sekolah. Pamikire dheweke wis bodho ora ana gunane sekolah uga tetep bodho. Mendhing dheweke ngrewangi bapak ibune ing omah malah bisa oleh dhuwit lan nyambung uripe. Tinimbang sekolah uga ngentekake prabeya. Jenjang sekolah kang mung teka SD kang njalari Sumirah kangelan nalika nindakake pakaryan.

Pendhidhikan uga ngasah daya pamikire saben manungsa supaya nduweni ngelmu kang dhuwur saengga manungsa bisa pinter lan ora gampang diapusi dening liyan. Pendhidhikan uga minangka pranatan kanggo sanggu ing urip bebrayan. Akeh masarakat sing ora sekolah banjur dheweke uga ora mangerteni kepriye carane nulis lan ngitung. Kamangka babagan kasebut wigati tumrap urip bebrayan. Wigatine pendhidhikan kudu dimangerteni wiwit saiki, supaya ora getun ing tembe ngarepe. Akeh pawongan sing ora mangerteni wigatine pendhidhikan uga ora nduweni semangat kanggo ngenyam pendhidhikan banjur rasa getun tuwuh ing tembe ngarep. Kahanan ngenani wigatine pendhidhikan kasebut uga kagambar ana ing sajrone pethikan novel AWK ing ngisor iki

Awit kesed sinau dadi pikirane kendho. Semangate sekolah ora ana. Tekade mung kepengin ngrewangi wong tuwane supaya bisa ngentengake panandhang. Ora peduli marang obyake jaman, menawa kanca-kancane sekolah padha ngupaya nguber biji kang apik, Sumirah mung nrima apa anane wae. (Setiyadi, 2019: 5)

Pethikan ing ndhuwur nuduhake panyebab payengkuyung penghayat kapercayan dimarginalisasi dening masarakat sajrone novel AWK. Panyebab marginalisasi kasebut amarga kurange pendhidhikan sing ditindakake paraga penghayat kapercayan. Jalaran kurange anggane sinau nalika sekolah njalari paraga penghayat kapercayan dadi kurang pinter. Paraga Sumirah minangka salah sawijine penghayat kapercayan asring dimarginalisasi dening masarakat jalaran pendhidhikane sing kurang. Sumirah asring dimarginalisasi nalika goleki pakaryan amarga pendhidhikane kasebut mung nganti SD. Anggone nindakake sekolah biyen ora tenanan lan kesed saengga ndadekake dheweke kendho utawa kurang pinter. Sumirah ora nduweni semangat kanggo sekolah, dheweke mung kepikiran kepriye carane supaya bisa ngrewangi ibuk bapak. Pamikire ora ana gunane sekolah, sekolah mung ngeteke ragad. Dheweke luwih milih ngrewangi wong tuwane nyambut gawe ing omah bisa ngentengake panandhang kanggo nyambung uripe sakulawarga.

4.2.3 Kahanan Ekonomi Kulawarga

Kahanan wong tuwa uga mangribawani masa depan bocah, kahanan wong tuwa rata-rata dadi pranatan kepriye masa depene bocah. Tegese kulawarga bisa diarani

ancik-ancik nalika bocah arepe ngayuh masadepane. Yen kulawarga sing mampu bakal ngupaya supaya anake bisa kerja lan urip mulya. Beda maneh karo kulawarga sing kurang mampu. Saben wong tuwa mesthi ngupaya kepriye supaya anake bisa sukses, nanging tumrap kulawarga sing ora mampu ngupayane uga sebisane. Gambaran ngenani kahanan ekonomi kulawarga kasebut uga kagambar sajrone novel AWK anggitane Tulus Setiyadi. Kahanan ngenani panyebab marginalisasi penghayat kapercayan digambarake ana sajrone pethikan novel AWK ing ngisor iki

Nalika wiwit cilik, Sumirah wis kudu ngrasake urip sensara bareng wong tuwane. Dhasar saka kulawarga mlarat isine saben dina ora kendhat sambat-sambat. Omah satanceb lan temboke isih saka gedheg. Kuwi wae lemahe wewengkon perhutani (Setiyadi, 2019: 5)

Pethikan ing ndhuwur nuduhake anane panyebab panyengkuyung marginalisasi tumrap penghayat kapercayan kang ana sajrone novel AWK. Panyebab anane marginalisasi tumrap penghayat kapercayan jalaran kahanan ekonomi kulawargane sing kurang mampu. Kahanan kasebut nyengkuyung penghayat kapercayan dimarginalisasi dening masarakat. Pethikan ing ndhuwur uga ngandharake kanthi cetha dening pangriptane yen Sumirah kang nganut penghayat kapercayan kuwi kalebu kulawarga sing mlarat kang saben dinane isih kangelan kanggo nyambung uripe. Gambaran ngenani kahanan ekonomi kulawargane penghayat kapercayan wis diandharake kanthi cetha dene omahe mung cilik, temboke saka gedheg lan tanahe dudu dhuweke dhewe, nanging tanah saka perhutani. Gambaran saka pethikan kasebut wis diandharake kanthi cetha dene kulawarga penghayat kasebut kulawarga sing kurang mampu saengga dadi faktor panyengkuyung penghayat dimarginalisasi ing bebrayan.

4.3 Pajuwangan Penghayat Kapercayan Nyikapi Marginalisasi

Pajuwangan penghayat kapercayan nyikapi marginalisasi kang bakal diandharake sajrone panliten iki yaiku pajuwangan penghayat kapercayan supaya aliran kapitayane diakoni masarakat lan pamarintah, pajuwangan kanggo nindakake pakaryan, lan pajuwangan penghayat kapercayan kanggo sinau supaya ora dimarginalisasi sajrone novel AWK.

4.3.1 Merjuwangake Aliran Penghayat Kapercayan

Salah sawijine cara sing ditindakake penghayat kapercayan supaya ora dimarginalisasi lan diasorake dening liyan yaiku kanthi cara merjuwangake kalungguhane penghayat kapercayan. Tujuwane supaya masarakat mangerti apa kuwi penghayat kapercayan lan kepriye aliran kapitayane. Saengga masarakat ora nduweni panggangep kang ala maneh tumrap penghayat kapercayan. Penghayat kapercayan kudu berjuwang

anggonge ngangkat kalungguhane, supaya ora diasorake lan dimarginalisasi dening masarakat. Kahanan ngenani pajuwangan penghayat kapercayan uga digambarake Tulus Setiyadi sajrone novel anggitane. Tulus nggambarake pajuwangan penghayat kapercayan supaya ora dimarginalisasi sajrone novel anggitane yaiku novel AWK. Pajuwangan penghayat kapercayan kanggo ngangkat kapitayane digambarake ana sajrone pethikan novel AWK ing ngisor iki

Awit saka piwulange wong tuwa kang diaji-aji, Sumirah kepengin ngangkat lan nylametake warisan leluhur. Ora peduli akeh kang maido, madani, lan ngalangi (Setiyadi, 2019:4)

Pethikan ing nduwur nuduhake dene paraga Sumirah minangka salah sawijine penghayat kapercayan kang ngupaya kanggo ngangkat drajad lan kalungguhane aliran penghayat kapercayan. Pejuwangane ditindakake kanthi cara isih tetep ngaji-ngaji kapitayan kasebut supaya ora ilang. Sumirah ora peduli marang omongane tangga-tanggane kang ngomongake yen Sumirah kuwi wong kafir jalaran nganut penghayat kapercayan. Sumirah isih tetep kepengin ngangkat lan nylametake aliran penghayat kapercayan sing diajarake bapake kang miturute dheweke aliran kapitayan kasebut minangka warisan saka leluhur. Awit cilik Sumirah wis diwulang marang reh kasantosan batin sing karo bapake. Sakwise bapake Sumirah tilar donya, Sumirah luwih mantep anggonne mejuwangake aliran kapitayan kasebut. Masiya akeh sing maido, madani, lang ngalangi Sumirah ora peduli, kahanant kasebu sing malah ndadekake semangate Sumirah anggonne merjuwangake kapitayane. Asring diasorake dening liyan kang dadi salah sawijine alesan Sumirah minangka penghayat kapercayan merjuwangake kapitayane kasebut.

Perjuwanagan paraga Sumirah uga ora mung nalika kepengin ngangkat derajat lan kalungguhan aliran penghayat kapercayan nalika ing bebrayan. Sumirah uga ngupaya ing bidhang pendhidhikan. Lumantar pertimbangan dening MK nalika tanggal 7 Nopember taun 2017, MK utawa Mahkamah Konstitusi wis menehi palilah menyang pengahayat kapercayan kanggo ngisi kolom KTPne miturut kapitayane dhewe. Lumantar keputusan kasebut mula aliran penghayat kapercayan minangka kapitayan resmi kang ana ing negara iki saengga pamarintah kudu menehi hak-hak penghayat kapercayan ing kabeh bidhang kalebu bidhang pendhidhikan. Menawa penghayat kapercayan ora antuk apa sing kudune ditampa, wajar yen penghayat kapercayan merjuwangake hake kasebut ing bidhang pendhidhikan. Kahanan ngenani gambaran pajuwangan penghayat kapercayan sajrone novel AWK uga digambarake Tulus Setiyadi sajrone novel anggitane. Kahanan kasebut kagambar ana ing prthikan novel ing ngisor iki

“Lha ya kuwi mas, sing dakperjuwangake nganti saiki. Ngapa agama-agama liya ana gurune ing sekolahan. Dene anak-anake warga penghayat kepercayaan terhadap Tuhan yang Maha Esa kangelan golek guru. (Setiyadi, 2019:147)

Pethikan ing ndhuwur nuduhake dene Sumirah kepengin merjuwangane hak-hak penghayat kapercayan ing bidhang pendhidhikan. Pajuwangan kasebut amarga anake Sumirah kang nganut penghayat kapercayan ora nampa hake minangka murid ing sekolahe. Sekolah kang kudune bisa menehi ilmu agama marang muride malah ora bisa menehi babagan kasebut. Babagan kasebut sing njalari Sumirah nduweni rasa yen anake minangka penghayat kapercayan uga dimariginalisasi ing sekolah jalaran ora anane guru penghayat ing sekolahan. Masiya cacah penghayat kapercayan isih sithik, yen sekolah nduweni usaha kanggo nggoleki guru kanggo siswane mesthine bakal oleh. Babagan kasebut dudu alangan kanggo nyengkuyung pendhidhikan, mula Sumirah kepengin merjuwangake hak-hake penghayat kapercayan ing bidhang pendhidhikan iki.

4.3.2 Sinau

Pak Tulus uga ngambarake wigatine pasinaon ing sajrone novel anggitane, yaiku novel AWK. Pak Tulus ngambarake ngenani wigatine pasinaon lumantar paraga Sumirah kang dicritakake dadi paraga sing cupet nalare jalaran ora gelem sekolah. Andharan kasebut selaras karo andharan ing ndhuwur yen ora nate diasah digawe sinau daya pamikire uga cupet. Sumirah uga dimarginalisasi dening masarakat nalika golek pakaryan jalaran daya pamikire kang cupet, Sumirah kang bodho lan kesed anggonne sekolah biyen malih diwatesi anggonne golek pakaryan. Sumirah uga angel nalika dijak omongan-omongan, angel nyambunge. Andharan ngenani pajuwangane Sumirah kanggo sinau diandharake lumantar pethikan novel AWK ing ngisor iki

Apa maneh kerep dijak melu diskusi, sarasehan lan ngobrol bareng mahasiswa kancane Hayu. Kanyatan bisa menehi piwulangan kang gedhe marang gumelare kawruh. (Setiyadi, 2019: 90)

Pethikan ing ndhuwur nuduhake yen paraga Sumirah asring melu Hayu diskusi, sarsehan, lan ngobrol bareng mahasiswa kancane Hayu kang kawruhe luwih dhuwur tinimbang Sumirah. Lumantar kagiyatan kasebut Sumirah bisa mangerteni sithik sithik ngenani gumelare kawruh kang ana. Awit saka bocah wadon kang polos lugu lan kurang pinter. Saiki Sumirah wis dadi wanita kang pinter jalaran dheweke bisa sinau sithik sithik ngumpulake kawruh nalika melu diskusi lan sarasehan bareng mahasiswa. Akeh kawruh kang diolehi Sumirah nalika melu kagiyatan kasebut. Mahasiswa kang kawruhe luwih

dhuwur saka dheweke bisa menehi saperangan kawruh sing diduweni marang Sumirah. Wiwitane Sumirah ora ngerti apa-apa saiki Sumirah luwih pinter tinimbang biyen. Proses pasinaonan sing ditindakake Sumirah kasebut bisa dadi gaman kanggo nyikapi marginalisasi sing ditampa, dheweke sing asring dimarginalisasi jalaran daya pamikire sing kurang saiki wis bisa dilawan karo kapiteran sing diduweki.

4.3.3 Makarya

Supaya pawongan utawa kaum ora dimarginalisasi ing sajrone bebrayan jalaran faktor ekonomi, mula kudu ana usaha saka dhiri pribadi kanggo ngrubah nasib kang ana. Tegese, supaya ora dimarginalisasi jalaran kahanan ekonomi sing ora mampu saben pawongan kudu perjuwang nindakake pakaryan kanggo nyukupi kabutuhane. Pajuwangan kasebut tujuwane kanggo ngangkat derajat lan kalungguhan diri pribadi saben manungsa. Wong kang kacukupan bisa bebas nindakake pakaryan lan kagiyatan. Kahanan ngenani pajuwangan kanggo nyikapi marginalisasi lumantar pakaryan kasebut uga digambarake Pak Tulus sajrone novel AWK. Gegambaran ngenani pajuwangan paraga Sumirah kanggo ngangkat kahanan ekonomi kulawargane kanthi nindakake pakaryan diandharake ana ing pethikan novel AWK ing ngisor iki

Seminggu Sumirah wis kerja dadi rewang ing daleme Kaji Musalim. Wiwitan pancen isih kaku, nanging sangsaya suwe wis biyasa. Atine dadi bungah nalika dina Setu kuwi nampa bayaran kanggo seminggu. (Setiyadi, 2019:35)

Pethikan novel AWK ing ndhuwur nuduhake pajuwangane Sumirah kanggo nindakake pakaryan supaya bisa ngangkat kahanan ekonomi kulawargane. Sumirah kang asale saka kulawarga ora mampu utawa mlarat sarwa kangelan nalika kepengin nindakake kagiyatan. Digawe mangan saben dinane wae wis ngepres apa maneh yen digawe kabutuhan liyane. Sumirah sadhar marang kahanan kulawargane nalika Sumirah arep rabi karo pacare. Kanggo ngentengne wong tuwane Sumirah banjur kerja nyambut gawe kanggo ngrewangi wong tuwane. Itung-itung nyelengi kabutuhane mbesuk, uga supaya kulawargane ora sepira diasorake karo tangga-tanggane jalaran kahanan ekonomine. Pakaryan kang bisa ditindakake Sumirah kanggo mbiyantu ekonomine kulawargane saiki lumantar dadi rewang ing kulawargane Kaji Muslim.

Panutup

5.1 Dudutan

Tembung penghayat lan tembung *Kapercayaan Terhadap Tuhan Yang Maha Esa* sajrone jeneng aliran *Penghayat Kepercayaan Terhadap Tuhan Yang Maha Esa* nduweni teges kang beda. Penghayat bisa ditegesi minangka kaum pengikut utawa penganut aliran kapitayan,

dene Kepercayaan Terhadap Tuhan Yang Maha Esa bisa ditegesi minangka aliran kapitayan kang diugemi para penghayate. Tegese, *Penghayat Kepercayaan Terhadap Tuhan Yang Maha Esa* yaiku kaum kang nganut utawa ngugemi aliran *Kepercayaan Terhadap Tuhan Yang Maha Esa*. Aliran kapitayan iki wis ana suwe sadurunge anane agama-agama pendatang kang saiki dadi agama resmi ing negara iki, nanging aliran kapitayan kang ana ing negara iki ora bisa urip bebarengan ing sajrone bebrayan. Masarakat akeh sing ora bisa nampa anane aliran kapitayan ing sajrone bebrayan, anggapan kafir lan wong kang ora nduweni agama tumrap penghayat kapercayaan uga asring ditampa. Anggapan kasebut kang njalari penghayat kapercayaan dhiskriminasi awujud wewatesan utawa marginalisasi nalika nindakake samubarang. Babagan kasebut uga dicritakake lumantar crita fiksi yaiku sajrone novel AWK.

Novel kasebut nyritakake penghayat *Kepercayaan Terhadap Tuhan Yang Maha Esa* kang dimarginalisasi dening marasakat sajrone urip bebrayan jalaran aliran kapitayan kang diugemi kasebut. Penghayat kapercayaan asring dimarginalisasi amarga ngugemi kapitayan kang seje karo masarakat liyane ing desane. Masarakat nduweni panggangkep yen penghayat kapercayaan minangka sekte mistik lan ora nduweni agama, anggapan kasebut mula penghayat kapercayaan asring dimarginalisasi dening masarakat sajrone bebrayan. Wujud marginalisasi kang ditampa para penghayat kapercayaan sajrone novel AWK yaiku penghayat diwatesi nalika nindakake pakaryan lan nindakake kagiyatan ing bebrayan. Panyebab utama dimarginalisasiake para penghayat kapercayaan sajrone novel AWK amarga kapitayan sing diugemi yaiku aliran penghayat kapercayaan, banjur faktor panyengkuyung liyane yaiku amarga faktor ekonomi penghayat kapercayaan sajrone novel AWK dicritakake dadi wong sing ora nduwe utawa mlarat, lan kang pungkasan yaiku jalaran faktor sosial amarga kurange pendhidhikan penghayat kapercayaan sajrone novel AWK. Penghayat kapercayaan sajrone novel AWK dicritakake mung sekolah nganti jenjang sekolah dasar utawa SD babagan kasebut uga sing njalari penghayat kapercayaan dimarginalisasi nalika nindakake pakaryan jalaran pendhidhikane.

Marginalisasi kang ditampa penghayat kapercayaan ing bebrayan njalari penghayat kapercayaan ora bisa bebas nindakake pakaryan lan tumindak, para penghayat kapercayaan uga kelangan hak-hak sing samesthine ditampa kayata hak kanggo milih agama lan kapitayane. Pangrasa anane tumindak kang ora adil kasebut kang banjur njalari penghayat kapercayaan merjuwangake aliran kapitayane supaya bisa bebas tanpa anane marginalisasi menyang pamarintah supaya aliran kapitayane diakoni dening pamarinta uga masarakat. Pajuwangan paraga penghayat sajrone novel AWK ora mung merjuwangake kalungguhane aliran *Penghayat Kepercayaan Terhadap Tuhan Yang Maha Esa* nanging uga merjuwangake pendhidhikan lan

Marginalisasi Penghayat Kepercayaan Terhadap Tuhan Yang Maha Esa Sajrone Novel Aku Wong Kafir Anggitane Tulus Setiyadi (Tintingan Sosiologi Sastra)

kahaman ekonomine. Pajuwangan kasebut ditindakake kanthi cara sinau, ngudi kawruh lan nindakake pakaryan.

5.2 Pramayogi

Anggepan masarakat tumrap para penganut aliran kapitayan ing bebrayan isih ala, masarakat akeh kang isih nduweni anggepan yen kaum penganut aliran kapitayan tuladhane penghayat kapercayan kuwi kaum kafir lan kaum kang ora nduwe agama. Anggepan kasebut kang njalari warga penghayat kapercayan diwatesi utawa dimarginalisasi saben tumindak lan pakaryane ing bebrayan saengga ora bisa bebas kayadene masarakat liyane. Kamangka aliran kapitayan kasebut wis diatur dening pamarintah sajrone peraturan perundang-undangan lan wis diwenengi palilah dening pamarintah minangka aliran kapitayan kang resmi, nanging pangganggep ala kasebut wis ngrembaka ing bebrayan lan angel yen diilangi.

Wigatine sosialisasi tumrap masarakat ngenani penghayat kapercayan isih diperlukake supaya ora tuwuh dhiskriminasi kang awujud marginalisasi ing bebrayan. Supaya penghayat kapercayaan uga bisa bebas nampa hak-hake kaya dene masarakat liyane. Sakliyané ditindakake ing kasunyatan, sosialisasi uga bisa ditindakake lumantar karya sastra, kaya dene kang ditindakake Pak Tulus. Nalika isih kuliah ing Yogya Pak Tulus asring melu sarasehan penghayat kapercayan, saengga panjenengane mangerteni kahaman penghayat kang asring dimarginalisasi ing bebrayan. Mula Pak Tulus ngandharake kahaman kasebut lumantar novel anggitane, saengga masarakat pamaca bisa luwih mangerteni keperiye sejatine penghayat kapercayan kuwi dudu kaum kafir. Pangajabe supaya penghayat kapercayaan kang ngupaya kanggo nguri-nguri budaya asli nuswantara iki ora dimarginalisasi maneh, lan aliran penghayat kapercayaan kang minangka budaya nusawantara ora ilang.

Adhedhasar asiling panliten kang wis ditindakake, panliten iki isih adoh saka kasampurnan, amarga isih ana perangan kang durung bisa kawedhar kanthi gamblang. Panliten ngenani *Marginalisasi Penghayat Kepercayaan Terhadap Tuhan yang Maha Esa* kanthi migunakake tintingan sosiologi sastra iki isih ana kekurangan lan kaluputan, mula panliten nduweni pangajab supaya panliten iki bacute bisa ditindakake dening panliten liya kanthi sampurna. Pamrayoga iki umume katujokake kanggo bebrayan jawa, mligine para pamaca lan panliti sabanjure kang arep nggawe panliten kang padha.

Kapustakan

- Aminuddin. 1994. *Pengembangan Penelitian Kualitatif dalam Bidang Bahasa dan Sastra*. Malang: Yayasan Asih Asah Asuh Malang (YA3 Malang).
- Arikunto, Suharsimi. 2006. *Prosedur Penelitian Suatu Pendekatan Praktik*. Jakarta: Rineka Cipta.
- Basit, Abdul. 2013. *Strategi Perlawanan Kelompok Penghayat Kapribaden Terhadap Dhiskriminasi*

Agama (Studi Kasus Di Dusun Kalianyar Desa Ngunggahan Kecamatan Bandung Kabupaten Tulungagung). Tulungagung dalam <http://repo.iain-tulungagung.ac.id/6330/> diakses pada tanggal 29 Februari 2020

- Budijanto, Oki Wahyu. 2016. *Penghormatan Hak Asasi Manusia Bagi Penghayat Kepercayaan di Kota Bandung* dalam *Jurnal Hak Asasi Manusia*. Diakses dari internet <https://ejournal.balitbangham.go.id/index.php/ham/article/viewFile/69/16&ved=2ahUKEwiR9oyC2b7oAhWCyigGHW1ODGEQFjADegQICBAB7usg=AOvVaw3Jo-RZGxSejO16UDRt0FUP> pada tanggal 10 Maret 2020
- Darni. 2016. *Kekerasan Terhadap Perempuan dalam Fiksi Jawa Modern*. Surabaya: Unesa University Press.
- Endraswara, Suwardi. 2006. *Mistik Kejawaen Sinkretisme, Simbolisme dan Sufisme dalam Budaya Spiritual Jawa*. Yogyakarta: Narasi
- Faruk. 2013. *Pengantar Sosiologi Sastra dari Strukturalisme genetic sampai Post-Modernisme*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar Offset
- Fauziah, Siti. 2014. *Spiritualitas Penghayat Ajaran Kapribaden di Desa Kalinongko Kecamatan Loano Kabupaten Purworejo*. Diakses dari internet: <http://digilib.uin-suka.ac.id/12976/1/BAB%20I%2C%20V%2C%20D%20AFTAR%20PUSTAKA.pdf> pada tanggal 29 Februari 2020
- Halim, Muhammad Abdul. 2017. *Marginalisasi Eksistensi Agama di Kalangan Anak Jalanan (Studi atas Perilaku Sosial Keagamaan Anak Jalanan Binaan Rumah Singgah Tunas Mataram Yogyakarta)*. Diakses dari internet <http://digilib.uin-suka.ac.id/27193/> pada tanggal 29 Februari 2020
- Iskandar, Indra. 2016. *Undang-Undang Dasar Negara Republik Indonesia*. Diakses dari internet: <https://www.dpr.go.id/idih/uu1945> pada tanggal 29 Februari 2020
- Moleong, Lexy J. 2011. *Metodologi Penelitian Kualitatif*. Bandung: Remaja Rosdakarya Offset.
- Nurgiyantoro, Burhan. 2009. *Teori Pengkajian Fiksi*. Yogyakarta: Gajah Mada University Press.
- Putri, Risa Herdahita. 2019. *Kebangkitan Penghayat Kepercayaan dalam Historia*. Diakses dari internet <https://historia.id/amp/agama/articles/kebangkitan-penghayat-kepercayaan-P7x75> pada tanggal 29 Februari 2020
- Setiyadi, Tulus. 2019. *Aku Wong Kafir*. Lamongan: Pustaka Ilalang.

***Marginalisasi Penghayat Kepercayaan Terhadap Tuhan Yang Maha Esa Sajrone Novel Aku Wong Kafir Anggitane
Tulus Setiyadi (Tintingan Sosiologi Sastra)***

- Sinaga, Mula dkk. 2003. *Pedoman Teknis Pemberdayaan Penghayat Kepercayaan Terhadap Tuhan Yang Maha Esa*. Jakarta: Kementrian Kebudayaan dan Pariwisata.
- Soekanto, Soerjono. 2013. *Sosiologi Suatu Pengantar*. Jakarta: PT. Rajagrafindo Persada.
- Soehadha, Moh. 2009. *Orang Jawa Memaknai Agama*. Yogyakarta: Kreasi Agama
- Rohman, Huda Abdul. 2018. *Marginalisasi Agama dan Etnis Tionghoa dalam Riwayat Negeri yang Haru*. Diakses dari internet <http://jurnal.balaibahasajateng.id/index.php/alayasastra/article/download/125/93> pada tanggal 10 Maret 2020

